

از نظر تا عمل؛
طرحی برای تربیت اخلاق
از دیدگاه علامه طباطبائی (رحمه الله)

دکتر فاطمه وجدانی
عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی

انتشارات
دانشگاه امام صادق علیه السلام

عنوان: از نظر تا عمل؛ طرحی برای تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی (رحمته الله علیه)

مؤلف: دکتر فاطمه وجدانی

ناشر: دانشگاه امام صادق علیه السلام

صفحه آرا و ویراستار ادبی: محمد روشنی

طراح جلد: مرتضی بیگلری

مبایع ساز و ناظر نسخه پردازی و چاپ: رضا دیبا

چاپ و صحافی: چاپ سپیدان

چاپ اول: ۱۳۹۸

قیمت: ۲۵۰/۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۷۵۰-۹

تهران: بزرگراه شهید جمرا، پل ... انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام
صندوق پستی ۱۴۶۵۵-۱۵۹ پستی: ۳۶۸۱ • تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
فروشگاه اینترنتی: www.hesadiq.ir • E-mail: pub@isu.ac.ir

سرشناسه: وجدانی، فاطمه، ۱۳۵۲ -
عنوان و نام پدیدآور: از نظر تا عمل؛ طرحی برای تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه
طباطبایی (رحمته الله علیه) / مؤلف فاطمه وجدانی
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: ۲۲۵ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۷۵۰-۹
موضوع: تربیت اخلاقی
موضوع: طباطبائی، سید محمدحسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰ - دیدگاه درباره تربیت اخلاق
موضوع: تربیت اخلاقی - جنبه‌های مذهبی
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
رده بندی کنگره: ۱۳۹۸ ۳ و ۲ / LC ۲۷۲
رده بندی دیویی: ۳۷۰/۱۱۴
شماره کتابشناسی ملی: ۵۶۴۰۳۲۱

تمام حقوق محفوظ است، هیچ بخشی از این کتاب بدون اجازه مکتوب ناشر قابل تکثیر یا تولید مجدد به هیچ شکلی از جمله چاپ، فتوکپی، انتشار الکترونیکی، فیلم و صدا و انتقال در فضای مجازی نمی‌باشد.
این اثر تحت پوشش قانون حمایت از حقوق مؤلفان و معنایان ایران قرار دارد.

فهرست مطالب

۱۱	 سخن ناشر
۱۳	 پیشگفتار
۱۵	 مقدمه
۱۹	 فصل اول: مفهوم‌شناسی اخلاق و تربیت اخلاقی
۱۹	 ۱-۱. مفهوم‌شناسی اخلاق
۲۱	 ۲-۱. مفهوم‌شناسی تربیت اخلاقی
۲۴	 ۱-۱. معیت و عوامل اخلاقی
۲۷	 فصل دوم: زمینه‌های تربیت اخلاقی برای انسان
۲۷	 ۱-۲. سعادت و نفع برای انسان
۲۹	 ۲-۲. اخلاق و ورزش: سعادت حقیقی
۳۱	 ۳-۲. اکتسابی بودن سعادت
۳۵	 فصل سوم: تأملی در رویکرد ای راج تربیت اخلاقی در جهان و ایران
۳۵	 ۱-۳. رویکرد رشدی-شناختی
۳۵	 ۱-۱-۳. معرفی رویکرد
۳۸	 ۲-۱-۳. مبانی فلسفی رویکرد
۳۹	 ۳-۱-۳. برنامه تربیت اخلاقی
۴۱	 ۴-۱-۳. ارزیابی رویکرد
۴۳	 ۲-۳. رویکرد غمخواری
۴۳	 ۱-۲-۳. معرفی رویکرد
۴۶	 ۲-۲-۳. مبانی فلسفی رویکرد
۴۸	 ۳-۲-۳. برنامه تربیت اخلاقی
۴۹	 ۴-۲-۳. ارزیابی رویکرد
۵۱	 ۳-۳. رویکرد تربیت منش
۵۲	 ۱-۳-۳. معرفی رویکرد
۵۲	 ۲-۳-۳. مبانی فلسفی رویکرد
۵۴	 ۳-۳-۳. برنامه تربیت اخلاقی
۵۶	 ۴-۳-۳. ارزیابی رویکرد
۵۷	 ۴-۳. جمع‌بندی رویکردها

۵۸	۵-۳. برنامه‌های تربیت اخلاقی در ایران
۶۳	فصل چهارم: مبانی فلسفی علامه طباطبائی (ره) در تربیت اخلاقی
۶۳	۱-۴. مبانی انسان‌شناختی
۶۳	۱-۴-۱. عوامل سه‌گانه وجود انسان
۶۶	۱-۴-۲. ترکیب روح و بدن
۶۷	۱-۴-۳. فطرت
۷۱	۱-۴-۴. دارای قوای بهیمی و سبعی
۷۲	۱-۵. عقل
۷۵	۱-۶. حریت
۷۶	۱-۷. اراده
۸۰	۱-۸. رجوع اجتنابی و نیازمند قانون
۸۱	۲-۴. مبانی انسان‌شناختی تربیت اخلاقی
۸۲	۱-۲-۴. مذهب بهیمی اخلاقی
۹۶	۲-۲-۴. مکاتب سه‌گانه اخلاقی
۹۹	۲-۳-۴. تشابه و تمایز مکاتب سه‌گانه اخلاقی
۱۰۱	۲-۴-۴. نسبت‌گرایی
۱۰۲	۲-۵. تفاوت مکتب اخلاقی علامه با مکاتب اخلاقی اسلامی پیشین
۱۰۹	۲-۶. رابطه فقه و اخلاق
۱۱۳	فصل پنجم: تحلیل شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی: به سوی تربیت اخلاقی مؤثر
۱۱۳	۱-۵. سرچشمه‌ها و مبادی عمل ارادی
۱۱۴	۲-۵. مبادی عمل ارادی
۱۲۱	۳-۵. تراجم نیازها و یک انتخاب اساسی
۱۲۴	۴-۵. تحلیل نهایی شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی
۱۲۸	۵-۵. عوامل ضعف اراده
۱۲۸	۱-۵-۵. عواطف
۱۲۹	۲-۵-۵. ملکات اخلاقی
۱۳۱	۳-۵-۵. جو اجتماعی و الگوهای اجتماعی
۱۳۳	۶-۵. نقش ایمان در کاهش شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی
۱۴۱	۷-۵. شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی در انسان دیندار
۱۴۳	فصل ششم: مؤلفه‌های اساسی تربیت اخلاقی
۱۴۳	۱-۶. فطرت
۱۴۴	۲-۶. معرفت

۱۴۵	۳-۶. عواطف
۱۴۸	۴-۶. عمل اخلاقی
۱۵۴	۵-۶. حالات و ملکات اخلاقی
۱۵۴	۶-۶. اراده
۱۵۴	۷-۶. ایمان و تقوای الهی
۱۵۵	۸-۶. جامعه صالح
۱۵۹	فصل هفتم: چبستی، چرای و هدف تربیت اخلاقی
۱۵۹	۱-۷. چبستی تربیت اخلاقی
۱۶۰	۲-۷. چرای و ضرورت تربیت اخلاقی
۱۶۲	۳-۷. اهداف تربیت اخلاقی
۱۶۲	۴-۷. روش تربیت اخلاقی
۱۶۷	فصل هشتم: زیر و محت های تربیت اخلاقی
۱۶۷	۱-۸. وراثت
۱۶۸	۲-۸. تغذیه و مزاج
۱۷۰	۳-۸. ارضای عاطفی در دوران طفولیت
۱۷۰	۴-۸. کرامت نفس
۱۷۱	۵-۸. تبعیت جویی یا دگر پیروی
۱۷۱	۶-۸. محیط اجتماعی شایسته
۱۷۱	۷-۸. خود مهارگری در دوران طفولیت
۱۷۳	فصل نهم: مراحل تربیت اخلاقی
۱۷۳	۱-۹. تدریجی بودن رشد مؤلفه های اخلاق ورزی
۱۷۵	۲-۹. مراحل تحول اخلاقی
۱۷۹	۳-۹. بحثی در مراتب ادب، متناسب با مراحل اخلاق
۱۸۱	فصل دهم: منابع انگیزش اخلاقی
۱۸۳	۱-۱۰. منابع شش گانه انگیزش اخلاقی در قرآن
۱۸۳	۱-۱-۱۰. گرایش فطری به خوبی ها
۱۸۴	۲-۱-۱۰. وصول به آسایش اخروی
۱۸۴	۳-۱-۱۰. محبت الهی
۱۸۴	۴-۱-۱۰. مقبولیت و تأیید اجتماعی
۱۸۴	۵-۱-۱۰. شخصیت و منش تقوا
۱۸۵	۶-۱-۱۰. الگوها
۱۸۷	۲-۱۰. الگوی منابع انگیزشی در قرآن

۱۸۹	۱۰-۳. جمع بندی
۱۹۱	فصل یازدهم: اصول تربیت اخلاقی
۱۹۱	۱۱-۱. اصول روش شناختی
۱۹۱	۱۱-۱-۱. اصل جامع نگری
۱۹۱	۱۱-۱-۲. اصل توجه به تفاوت ها
۱۹۲	۱۱-۱-۳. اصل تدریج
۱۹۲	۱۱-۱-۴. اصل استمرار
۱۹۲	۱۱-۱-۵. اصل پیشگیری
۱۹۲	۲- اصول محتوایی
۱۹۲	۱۱-۲-۱. اصل گسترش و تعمیق معرفت
۱۹۳	۱۱-۲-۲. اصل روش مهارت استدلال و داوری
۱۹۳	۱۱-۲-۳. اصل خوریت ایمان
۱۹۳	۱۱-۲-۴. اصل تعالی عارفی
۱۹۳	۱۱-۲-۵. اصل تالی مت
۱۹۳	۱۱-۲-۶. اصل تمرین عملی
۱۹۴	۱۱-۲-۷. اصل تحقق حالات و احوال فاضله
۱۹۴	۱۱-۲-۸. اصل ارزشیابی جامع اخلاقی
۱۹۴	۱۱-۳. اصول زیر بنایی
۱۹۴	۱۱-۳-۱. اصل محبت
۱۹۴	۱۱-۳-۲. اصل تکریم
۱۹۴	۱۱-۳-۳. اصل اصلاح شرایط محیطی و ارائه الگوی مناسب
۱۹۷	فصل دوازدهم: جمع بندی و نتیجه گیری
۲۰۱	منابع و مأخذ
۲۱۱	نمایه آیات
۲۱۵	نمایه

فهرست جداول

جدول ۱) اصول تربیت اخلاقی.....	۱۹۵
جدول ۲) ابعاد تحول اخلاقی در رویکرد تقوا - محور.....	۲۰۰

فهرست تصاویر

تصویر ۱) انواع ادراکات انسان از دیدگاه علامه طباطبائی (ع)	۸۶
تصویر ۲) رابطه ادراکات حقیقی و اعتباری.....	۹۵
تصویر ۳) نقش ادراکات اعتباری در تهییج احساسات.....	۱۱۸
تصویر ۴) مبادی و مراحل عمل ارادی.....	۱۲۰
تصویر ۵) نقش انتخاب اساسی از میان نیازها، بر سایر مبادی عمل.....	۱۲۳
تصویر ۶) فرآیند تخیل در علم (در هنگام انجام عمل).....	۱۲۷
تصویر ۷) شبکه مفهوم تقوا.....	۱۶۵
تصویر ۸) مسیر تخیل در اخلاق.....	۱۷۸
تصویر ۹) منابع انگیزش اخلاقی.....	۱۸۶
تصویر ۱۰) الگوی انگیزش اخلاقی در قرآن کریم.....	۱۸۸
تصویر ۱۱) مؤلفه‌های الگوی نظری تربیت اخلاقی.....	۱۹۸
تصویر ۱۲) معرفت و اراده: لازمه عمل.....	۱۹۹
تصویر ۱۳) الگوی نظری تربیت اخلاقی.....	۱۹۹

پیشگفتار

خداوند مهربان - شاگردم که الطاف بیکرانش را شامل حال من نمود و از رهگذر این تکاپوی علمی - پوی، توفیق تأمل و تدبیر در آیات قرآن را به من عطا فرمود. انجام پژوهش‌های بنیادین در قلمروی تربیت اخلاقی و تلاش جهت طراحی الگوهای جدید و کارآمد تربیت چندسالی است که به‌طور جدی مورد توجه قرار گرفته است. این کتاب نیز در همین راستا و در دوازده فصل نگاشته شده است. فصل اول کتاب به مفهوم‌شناسی اخلاق و تربیت اخلاقی اختصاص دارد. در فصل دوم، ضرورت تربیت اخلاقی در انسان با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبائی (ع) توجیه شده است. در فصل سوم، رویکردهای رایج تربیت اخلاقی در جهان و ایران مورد بررسی قرار گرفته‌اند و نقاط قوت و ضعف آنها بحث شده است. فصل چهارم، به تبیین مبانی فلسفی علامه طباطبائی (ع) در تربیت اخلاقی (مبانی انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی) اختصاص یافته است. تمایز کاف میان معرفت و عمل اخلاقی، کاری است که در فصل پنجم انجام گرفته است و عوامل ایجاد این شکاف مورد بحث قرار گرفته‌اند. از فصل ششم به بعد، بحث‌های دیگری کم‌کم جای خود را به بحث راجع به تربیت اخلاقی می‌دهند؛ به‌گونه‌ای که ابتدا در فصل ششم، مؤلفه‌های اساسی تربیت اخلاقی مطرح شده‌اند. سپس در فصل هفتم، چیستی، چرایی و هدف تربیت اخلاقی به تفصیل مورد بحث قرار گرفته است. در فصل هشتم زیرساخت‌های تربیت اخلاقی (شامل شش مورد) معرفی شده‌اند. فصل نهم به معرفی و تبیین مراحل سه‌گانه تربیت اخلاقی اختصاص دارد. در فصل دهم، شش منبع انگیزشی برای اخلاقی مطرح شده است. در فصل یازدهم، اصول

تربیت اخلاقی (شامل اصول روش شناختی، اصول محتوایی و اصول زیربنایی) بیان شده‌اند. و در نهایت، در فصل دوازدهم، الگوی نظری تربیت اخلاقی به‌عنوان جمع‌بندی بحث‌های کتاب معرفی شده است.

کتاب حاضر، حاصل رساله دکتری نگارنده در رشته فلسفه تعلیم و تربیت است که در سال ۱۳۹۱ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، با راهنمایی جناب آقای دکتر محسن ایمانی، و مشاوره جناب آقای دکتر رضا اکبریان و جناب آقای دکتر علیرضا صادق‌زاده قمصری از آن دفاع شده است. لذا برخود لازم می‌دانم از تمامی زحمات و رهنمودهای خردمندانه آن اساتید بزرگوار تشکر و قدردانی نمایم.

البته در راستای گامی بیشتر مطالب کتاب، سه فصل جدید (فصول ۲، ۹ و ۱۰) بر اساس احاطه پژوهش‌های گسترده‌تر بعدی به یافته‌های رساله و به فصول کتاب اضافه شده‌اند.

بدون تردید، این برداشتی کاستی‌ها و نواقص بسیاری است و از این‌رو، امید می‌رود که نقدها و راهنمایی‌ها در منقانه صاحب‌نظران و فرهیختگان شامل حال نگارنده شده و در تکمیل، اصلاح و غنی بخشی بیشتر این حوزه مهم کمک کند.

فاطمه وجدانی

عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه

مقوله اخلاق و تربیت اخلاقی به دلیل نقش بسزایی که در تشکیل و تداوم اجتماع، ظهور تمدنهای بشری، تنظیم امورات زندگی، آرامش و شادابی انسان در زندگی فردی و خانوادگی، حتی سلامت و امنیت اجتماعی او دارد، همواره مورد توجه غالب فلاسفه، اندیشمندان، متفکران اجتماعی و علمای اخلاق بوده است. بر همین اساس، بخش قابل توجهی از برنامه‌های تربیتی جهان، به تربیت اخلاقی نسل جوان جامعه اختصاص دارد.

در ادیان الهی و از جمله دین اسلام نیز ارتقای ساحت اخلاقی انسان به‌طور ویژه‌ای مورد توجه بوده است؛ بر نگاه دینی که فراخنای زندگی آدمی را فراتر از حصار تنگ زندگی دنیوی می‌داند، فضایل اخلاقی نه تنها وسیله‌ای برای سامان بخشی زندگی این جهانی، بلکه زمینه‌ساز سعادت دینی هستند. خداوند در سوره شمس پس از یازده سوگند پی‌درپی، فلاح و رستگاری انسان را در گرو آراستگی او به فضایل اخلاقی می‌داند و سقوط و تباهی شخصیت او را ناشی از آلودگی به رذایل اخلاقی: «قد افلح من زکیها و قد خاب من دسها»^۱ «کس در تزکیه و تطهیر نفس بکوشد، قطعاً رستگار است و آن کس که دل را به رذایات ناپاک و فاسد آلوده کند، بدون شک بدبخت خواهد بود». همچنین، در روایات، تربیت اخلاقی انسان‌ها و تحقق اخلاق فاضله به‌عنوان هدف مهم رسالت انبیاء مطرح شده است.^۲ از این رو، یکی از بخش‌های اساسی معارف اسلامی به اخلاق اختصاص

۱. شمس، ۹-۱۰.

۲. انما بعثت لاتمم مکارم الاخلاق (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۶: ۲۱۰).

یافته و قرآن کریم، آخرین کلام الهی با بشر، کامل‌ترین سخن را درباره اخلاق بیان نموده است.

در همین راستا، نهادهای گوناگونی از جمله نهاد خانواده و نهاد تعلیم و تربیت به صورت جدی تربیت اخلاقی نسل‌های جدید را وجهه همت خود قرار داده‌اند؛ و در این میان، نهاد تعلیم و تربیت به‌عنوان پرچمدار رسمی آموزش و پرورش نسل جدید وظایف و مسئولیت‌های سنگین‌تری بر عهده دارد.

در کشور ما به ویژه پس از انقلاب اسلامی تلاش‌های فراوانی در ترویج و توطئه ارزش‌های اخلاقی صورت گرفته است؛ اما به‌رغم این تلاش‌ها، هنوز اهداف مورد نظر آن‌گونه که شایسته است، محقق نشده است. نتایج پژوهش‌های میدانی نشان می‌دهد تعداد قابل‌توجهی از جوانان جامعه ما با وجود اینکه ارزش‌های اخلاقی (مانند انصاف، وفاداری، امانت‌داری و صداقت) را قبول دارند، در بسیاری از موارد، نسبت به انجام اعمال غیر اخلاقی می‌زنند (بیات، ۱۳۷۳؛ اسماعیلی؛ ۱۳۷۹؛ بی.، ۱۳۸۰). به‌علاوه، آن‌ها به نوعی، این کار خود را توجیه نموده، خود را چندان گناهکار احساس نمی‌کنند (سعیدی رضوانی، ۱۳۸۶). تحقیقات فوق‌نشانگر وجود شکاف فاحش بین میان‌نظر و عمل اخلاقی است.

هر چند که علل گوناگونی منجر به کاستی در برنامه‌های تربیتی خانواده، رسانه‌های جمعی و حتی تغییر و تحولات جهانی در تشدید کاستی‌های اخلاقی دخالت دارند، اما با توجه به نقش عظیم دستگاه تعلیم و تربیت در این زمینه، می‌توان این مسئله را نشانی از ناکارآمدی نظام تربیت اخلاقی نیز دانست.

ضعف در برنامه‌های تربیت اخلاقی به نوبه خود باعث نقص و کاستی در مبانی نظری آن است؛ چرا که فقر نظری و ابهام در مبانی و مفهومی و ریشه‌های تربیت اخلاقی و نحوه تعامل آن‌ها، بی‌تردید منجر به سردرگمی و برهم‌زدن سلیقه‌ای عوامل تربیت و در نتیجه، نقایصی در بخش‌های عملی تربیت اخلاقی خواهد شد. با توجه به این نکته، دستیابی به نظریه‌ها و مدل‌های جامع، منسجم و کارآمد تربیت اخلاقی بی‌گمان یکی از نیازهای اساسی کشور بوده و در سال‌های اخیر مورد توجه جدی اندیشمندان و دست‌اندرکاران تربیت کشور قرار گرفته است.

این کتاب تکاپوی علمی کوچکی در راستای تحقق بخشیدن به این آرمان مقدس است. از آن‌جا که قرآن کریم به‌عنوان مهم‌ترین کتاب هدایت انسان، مملو از

بحث‌های عمیق اخلاقی است و می‌تواند از یک‌سو، درک ماهیت مسائل پیچیده اخلاقی را تسهیل نموده و از سوی دیگر، ما را در دستیابی به برنامه‌های تربیت اخلاقی مؤثرتر و کارآمدتر رهنمون سازد. این کتاب نیز مبتنی بر آموزه‌های قرآن کریم نگاشته شده و برای فهم بهتر آن، از دیدگاه‌های مفسر بزرگ قرآن کریم، حکیم فرزانه و اسوه اخلاق و معنویت، علامه سید محمدحسین طباطبایی (ره) استفاده شده است.

علامه سید محمدحسین طباطبایی در سال ۱۲۸۱ شمسی در یک خانواده علمی و مذهبی در تبریز چشم به جهان گشود. او در کودکی والدینش را از دست داد. در نه سالگی به مکتب رفت و به مدت هشت سال علوم مختلف اسلامی را از مقدمات تا سطح درگاه خود آموخت. سپس راهی نجف شد و دوره‌های عالی علوم مختلف اسلامی را نزد برجسته‌ترین اساتید آن دوره گذراند. ایشان در سال ۱۳۱۴ شمسی با آشنایی از دانش و خرد به زادگاهش برگشت و حدود ده سال ضمن کشاورزی برای تأمین معاش، به تأمل و مراقبه و نگارش آثاری چند پرداخت. در سال ۱۳۲۵ در پی ناآرامی‌های جنگ جهانی دوم در آذربایجان، رهسپار حوزه علمیه قم شد و در راهی و در برکت، هر چند دشوار از زندگی را با تدریس، تحقیق و نگارش آغاز کرد. با پایان عمرش ادامه یافت. ورود علامه طباطبایی به حوزه علمیه قم را می‌توان نقطه عطفی در این حوزه شیعی دانست. او با نگارش آثاری بدیع رویکرد جدیدی را در حوزه بیان گذارد که رفته‌رفته دامنه تأثیر آن فراگیر شد و به سنتی قوی تبدیل گشت. برخی از ابعاد شخصیتی و علمی ایشان عبارت است از:

- جامعیت علمی در حکمت، تفسیر، حدیث، کلام، عرفان، فقه و دیگر علوم اسلامی ضمن حفظ مرزهای علوم و تفکیک آن‌ها.
 - جامعیت بین علم و عمل (حکمت، فضایل اخلاقی و سلوک معنوی).
 - پاسخگویی به شبهات عصر جدید در باب اندیشه دینی.
 - احیای فلسفه در حوزه و پرورش جمع قابل‌توجهی فیلسوف اندیشمند.
 - تدوین کتب درسی فلسفی با محتوای جدید و متناسب با فضای جدید.
- علامه می‌کوشید تا تفسیری نو از حکمت متعالیه صدرایی ارائه دهد. در تعلیقات بسیاری که بر اسفار ملاصدرا نوشت، مناقشات بسیاری را درباره

دیدگاه‌های او طرح کرد و البته در بسیاری از مسائل فلسفی، صاحب دیدگاه‌های جدید نیز است (فنائی اشکوری، ۱۳۸۹). ایشان آثار قلمی متعددی از خود بر جای گذاشت که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: «المیزان فی تفسیر القرآن، اصول فلسفه و روش رئالیسم، بدایه الحکمه، نهایه الحکمه، تعلیقه علی الاسفار الاربعه، رسائل سبعة، رسائل التوحیدیه، حاشیه الکفایه، تعلیقه علی بحار الانوار، تعلیقه علی الاصول من الکافی، تعلیقه واحده علی مرآه العقول، رساله الولایه، شیعه در اسلام و قرآن در اسلام». ایشان سرانجام در سال ۱۳۶۰ شمسی در قم چشم از جهان فرو بست و دیدگاه‌های عمیق و دقیقی را در حوزه‌های مابعدالطبیعه، الهیات، انسان‌شناسی، اخلاق، عرفان، حکومت، اجتماع و تاریخ از خود بر جای گذاشت. از این رو، بهر مرتبه است که ابعاد و مؤلفه‌های برنامه تربیت اخلاقی مؤثر از میان نظرات عدّه و بنیاد ایشان جستجو گردد، امید است که این تکاپوی علمی ناچیز، برای پویندگان این راه مفید باشد و راه را برای تحقیقات بعدی بگشاید.